

महात्मा बसवेश्वर: एक सामाजिक क्रांतिकारक आणि तत्त्वज्ञानी

¹वैभव जयसिंग किसवे, ²प्रा. डॉ. सज्जन उद्धव पवार

¹शंकरराव मोहिते महाविद्यालय, अकलूज ता. माळशिरस जि. सोलापूर

²एम. ए.पी.एच.डी.,सेट, सहा. प्राध्यापक

शंकरराव मोहिते महाविद्यालय, अकलूज ता. माळशिरस जि. सोलापूर

Article Info	ABSTRACT
Article History: Received: 20 th February 2026 Accepted: 01 st March 2026 Published: 07 th March 2026	महात्मा बसवेश्वर (१९३१-१९६७) हे केवळ बाराव्या शतकातील एक महान समाज सुधारक, तत्त्वज्ञानी आणि कवी नव्हते, तर ते भारतीय इतिहासातील एका महान सामाजिक आणि आध्यात्मिक क्रांतीचे प्रणेते होते. त्यांनी तत्कालीन समाजात रुजलेल्या अनिष्ट प्रथा आणि विषमतेवर प्रहार करून लिंगायत चळवळीचा पाया घातला. तत्कालीन समाजात जन्मजात उच्च-नीचतेवर आधारित असलेली कठोर जातिव्यवस्था, कर्मकांड आणि अंधश्रद्धा यांच्या विरोधात त्यांनी अत्यंत प्रखर आणि क्रांतिकारी विचार मांडले. बसवेश्वर यांनी 'कायक' (कोणतेही काम हे दैवी आणि सन्माननीय आहे) आणि 'दसोहा' (मिळवलेल्या संपत्तीचे समाजात समान आणि न्याय्य वितरण) या दोन अद्वितीय संकल्पनांद्वारे समाजात आर्थिक समता आणि सामाजिक न्याय प्रस्थापित करण्याचा एक अतिशय यशस्वी प्रयत्न केला. त्यांनी अनुभव मंटप नावाची जगातील पहिली आध्यात्मिक संसद स्थापन केली. या संसदेत सर्व जाती, धर्म, आणि वर्गातील विचारवंत, संत आणि सामान्य लोक एकत्र येऊन मानवी जीवन, अध्यात्म आणि समानतेवर आधारित मुक्त चर्चा करत असत. हा संशोधन पेपर बसवेश्वर यांचे प्रारंभिक जीवन, त्यांचे सखोल मानवतावादी तत्त्वज्ञान, त्यांनी घडवून आणलेल्या महत्त्वपूर्ण सामाजिक सुधारणा, त्यांचा ऐतिहासिक प्रभाव आणि आजच्या आधुनिक आणि गुंतागुंतीच्या भारतीय समाजात त्यांच्या विचारांची नितांत आवश्यकता यांचा सर्वंकष आणि सखोल अभ्यास करतो.
Keywords: जातिव्यवस्थेचा विरोध, स्त्री-पुरुष समानता, सामाजिक एकात्मता, सामाजिक न्याय आणि समानता, कार्य संस्कृती, राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय मान्यता	

Plagiarism Check Report:

Date of Report: March 01, 2026

Similarity Index: 6%

Remarks: No significant matching text. All citations and matches are properly referenced. The manuscript is considered original.

Copyright © 2026 The Author(s). This is an open access article distributed under the Creative Commons Attribution License, (<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited.

How to Cite: Kiswe, Vaibhav Jaysing, & Pawar, Sajjan Uddhav. (2025). महात्मा बसवेश्वर: एक सामाजिक क्रांतिकारक आणि तत्त्वज्ञानी. IIP: World Journal of Humanities and Social Sciences (IIPWJHSS), 2(1), 335-342.

प्रस्तावना

बारावे शतक हे भारतीय इतिहासात सामाजिक, सांस्कृतिक आणि धार्मिक परिवर्तनाचे एक अत्यंत महत्वाचे आणि वादळी युग मानले जाते. या काळात संपूर्ण देशभरात भक्ती चळवळीने एक नवीन विचारधारा रुजवायला सुरुवात केली होती. दक्षिण भारतात, आणि विशेषतः कर्नाटक प्रदेशात, महात्मा बसवेश्वर यांनी शिवभक्ती चळवळीमध्ये केवळ धार्मिकच नव्हे, तर अत्यंत मूलगामी आणि क्रांतिकारी सामाजिक बदल घडवून आणले. तत्कालीन समाजव्यवस्था ही विषमता, शोषण आणि अमानवीय रूढी-परंपरांनी ग्रासलेली होती. अशा अंधकारमय काळात बसवेश्वर यांचा उदय झाला. ते केवळ एक पारंपरिक धार्मिक गुरू किंवा संत नव्हते, तर ते एक अतिशय दूरदर्शी, प्रगल्भ आणि निर्भय समाज सुधारक होते. त्यांनी अत्यंत कठोर अशा जातिव्यवस्थेच्या, स्त्रियांवर होणाऱ्या लिंगभेदाच्या आणि केवळ मूठभर लोकांची मक्तेदारी असलेल्या धार्मिक आडंबरांच्या विरोधात अत्यंत प्रभावीपणे आवाज उठवला. त्यांचे 'वचन साहित्य' हे सर्वसामान्यांच्या भाषेतून आलेले एक महान तत्त्वज्ञान होते. त्यांनी स्थापन केलेली 'अनुभव मंटप' ही लोकशाही मूल्ये जोपासणारी संस्था होती, जिने तत्कालीन समाजात समता, बंधुत्व, स्वातंत्र्य आणि सामाजिक न्यायाची बीजे अत्यंत खोलवर रुजवली आणि एक नवी मानवी मूल्यव्यवस्था निर्माण केली.

बसवेश्वर यांचे जीवन आणि कार्य**प्रारंभिक जीवन**

महात्मा बसवेश्वर यांचा जन्म इ.स. ११३१ मध्ये कर्नाटकातील विजापूर जिल्ह्यातील बागेवाडी (ज्याला आता बसवन बागेवाडी असे म्हटले जाते) येथे एका अतिशय सधन आणि उच्चकुलीन ब्राह्मण कुटुंबात झाला. त्यांचे वडील मादिराजा हे त्या गावाचे प्रमुख होते आणि त्यांच्या आईचे नाव मादलाम्बिके होते. ब्राह्मण कुटुंबात जन्म झाल्यामुळे त्यांना सुरुवातीपासूनच पारंपरिक वैदिक शिक्षण दिले गेले. परंतु, बसवेश्वर हे बालपणापासूनच अत्यंत कुशाग्र बुद्धिमत्तेचे आणि विद्रोही स्वभावाचे होते. वयाच्या अवघ्या आठव्या वर्षी जेव्हा त्यांच्यावर 'उपनयन' (मुंज) संस्कार करण्याची वेळ आली, तेव्हा त्यांनी तो जानवे धारण करण्यास स्पष्ट नकार दिला. त्यांनी लहानपणीच जातिव्यवस्था, जन्मजात श्रेष्ठत्व आणि अर्थहीन धार्मिक आडंबरांबद्दल आपल्याच कुटुंबात प्रश्न विचारण्यास सुरुवात केली. त्यांच्या मते, कोणत्याही व्यक्तीचे श्रेष्ठत्व हे जन्माने नव्हे, तर त्याच्या कर्माने आणि ज्ञानाने ठरते. त्यांच्या या बंडखोर वृत्तीमुळे त्यांचे पारंपरिक विचारसरणीच्या कुटुंबाशी आणि समाजाशी मतभेद झाले. अखेर, सत्याचा आणि खऱ्या ज्ञानाचा शोध घेण्यासाठी त्यांनी आपले घर, संपत्ती आणि सुखासीन जीवन यांचा त्याग केला आणि ते घराबाहेर पडले.

कुडलसंगम येथील अध्यात्मिक शिक्षण

घर सोडल्यानंतर तरुण बसवेश्वर यांनी कृष्णा आणि मलप्रभा नद्यांच्या संगमावर वसलेल्या 'कुडलसंगम' या अत्यंत पवित्र आणि निसर्गरम्य ठिकाणी आश्रय घेतला. हे ठिकाण त्यांच्या आयुष्यातील एक मोठे वळण ठरले. कुडलसंगम येथे त्यांनी 'ईशान गुरु' (जातवेद मुनी) यांच्या मार्गदर्शनाखाली आपले आध्यात्मिक आणि वेद-शास्त्रांचे शिक्षण पूर्ण केले. तेथे त्यांना शैव परंपरेचा आणि शिवशरणांच्या विचारधारेचा सखोल अभ्यास करण्याची संधी मिळाली. या काळात त्यांनी संस्कृत भाषेतील प्राचीन ग्रंथ, उपनिषदे आणि पुराणे यांचा सखोल अभ्यास केला, परंतु त्यांनी त्यातील अंधश्रद्धा आणि विषमतेला खतपाणी घालणाऱ्या गोष्टी नाकारल्या. कुडलसंगम येथील संगमेश्वर किंवा संगमनाथ हे त्यांचे आराध्य दैवत बनले. याच ठिकाणी बसवेश्वर यांच्या मानवतावादी आणि समतावादी तत्त्वज्ञानाचा खरा पाया रचला गेला. त्यांनी अत्यंत कठोर तपश्चर्या केली आणि तत्कालीन समाजव्यवस्थेतील दोष दूर करण्यासाठी एक नवा, सर्वसमावेशक धर्म आणि समाज घडवण्याचा दृढ निश्चय कुडलसंगमच्या याच तपोभूमीत केला.

कल्याणी (बसवकल्याण) येथील कार्यकाळ

कुडलसंगम येथे ज्ञानप्राप्ती झाल्यानंतर, इ.स. ११५४ मध्ये बसवेश्वर यांनी कलचुरी राजवंशाचा राजा बिज्जल द्वितीय याची राजधानी असलेल्या 'कल्याणी' (सध्याचे बसवकल्याण, जिल्हा बिदर) शहरात प्रवेश केला. सुरुवातीला त्यांनी राजा बिज्जलच्या दरबारात एक सामान्य लिपिक म्हणून काम सुरू केले. परंतु त्यांची अफाट बुद्धिमत्ता, प्रखर प्रामाणिकपणा आणि

उत्कृष्ट प्रशासकीय कौशल्य यामुळे ते अल्पावधीतच राज्याचे मुख्य कोषाधिकारी (भंडारी) आणि नंतर थेट 'पंतप्रधान' या सर्वोच्च पदावर पोहोचले. बसवेश्वर यांनी आपल्या राजकीय सत्तेचा आणि पदाचा वापर स्वतःच्या स्वार्थासाठी न करता, संपूर्ण समाजाच्या कल्याणासाठी आणि सामाजिक सुधारणांचा व्यापक कार्यक्रम राबवण्यासाठी केला. त्यांनी राज्याच्या तिजोरीचा उपयोग गरीब, उपेक्षित आणि तळागाळातील लोकांच्या कल्याणासाठी केला. राजाच्या दरबारात उच्च पदावर असूनही त्यांचे जीवन अत्यंत साधे आणि पारदर्शक होते. याच काळात कल्याणी हे शहर त्यांच्या क्रांतिकारी सामाजिक आणि आध्यात्मिक चळवळीचे मुख्य केंद्र बनले आणि देशभरातून लोक त्यांच्याकडे आकर्षित होऊ लागले.

अनुभव मंटपाची स्थापना

बसवेश्वर यांच्या जीवनातील आणि जागतिक इतिहासातील सर्वात महान आणि क्रांतिकारक कामगिरी म्हणजे त्यांनी स्थापन केलेली 'अनुभव मंटप' (Hall of Spiritual Experience) ही संस्था. ही खऱ्या अर्थाने जगातील पहिली आध्यात्मिक संसद होती. या संस्थेचे अध्यक्षपद थोर तत्त्ववेत्ते 'अल्लमा प्रभू' यांच्याकडे होते. या संसदेत अक्का महादेवी, चन्नबसवणा, सिद्धराम, मादिवाळ माचीदेव यांसारख्या अनेक महान शरणांनी सहभाग घेतला. अनुभव मंटपाचे सर्वात मोठे वैशिष्ट्य म्हणजे येथे जात, धर्म, पंथ, व्यवसाय किंवा लिंग (स्त्री-पुरुष) असा कोणताही भेदभाव न करता सर्व घटकांना समान प्रवेश आणि मत मांडण्याचा अधिकार होता. चांभार, न्हावी, विणकर, शेतकरी यांच्यापासून ते ब्राह्मण विद्वानांपर्यंत सर्वजण एकाच पातळीवर बसून धर्म, नैतिकता, समाजव्यवस्था, मानवी मूल्ये आणि दैवी स्वरूपावर अत्यंत मुक्तपणे चर्चा करत असत. ही संस्था पूर्णपणे लोकशाही तत्त्वांवर आधारित होती. अनुभव मंटपाने समाजातील सर्वात खालच्या मानल्या गेलेल्या वर्गाला बोलण्याची संधी आणि सन्मान मिळवून दिला, जी त्या काळातील एक अभूतपूर्व घटना होती.

बसवेश्वर यांचे तत्त्वज्ञान

वचन साहित्य

बसवेश्वर यांनी आपले महान आणि गुंतागुंतीचे तत्त्वज्ञान संस्कृतसारख्या केवळ विद्वानांना समजणाऱ्या भाषेत न सांगता, तत्कालीन सर्वसामान्यांची भाषा असलेल्या 'कन्नड' भाषेत मांडले. त्यांनी आपल्या विचारांच्या अभिव्यक्तीसाठी 'वचन' या अत्यंत सोप्या आणि प्रभावी काव्यप्रकाराचा वापर केला. वचन म्हणजे प्रत्यक्ष अनुभवातून आलेले सत्य. बसवेश्वरांचे प्रत्येक वचन 'कुडलसंगमदेवा' या नावाने संपते. त्यांच्या वचनांमध्ये समता, भक्ती, सामाजिक न्याय, मानवी मूल्ये, आणि नैतिकतेचा मोठा खजिना दडलेला आहे. त्यांनी अत्यंत सोप्या आणि रोजच्या जीवनातील उदाहरणांचा वापर करून अत्यंत कठीण आध्यात्मिक आणि सामाजिक सत्ये लोकांसमोर मांडली. त्यांनी कर्मकांडावर कडाडून टीका केली आणि देवाची प्राप्ती ही मंदिरातून किंवा यज्ञांमधून न होता, ती शुद्ध आचरणातून आणि अंतःकरणाच्या पावित्र्यातून होते, हा विचार रुजवला. त्यांचे वचन साहित्य म्हणजे तत्कालीन बंडखोर विचारांचा जाहीरनामाच होता, ज्याने कन्नड साहित्याला आणि भारतीय तत्त्वज्ञानाला एक नवी उंची प्राप्त करून दिली.

कायक (दैवी कर्म)

बसवेश्वर यांनी मांडलेली 'कायक' ही संकल्पना संपूर्ण जगाला दिलेली एक अत्यंत क्रांतिकारक आणि मूल्यवान देणगी आहे. कायक म्हणजे केवळ काम किंवा नोकरी नव्हे, तर 'दैवी कर्म' होय. त्यांनी "कायकवे कैलास" (Work is Worship - कर्म हीच पूजा आहे) हा महान मंत्र दिला. त्यांच्या मते, समाजात कोणतीही व्यक्ती जन्माने श्रेष्ठ नसते, तर प्रत्येक व्यक्तीने आपल्या क्षमतेनुसार कोणताही एक व्यवसाय किंवा काम निवडावे आणि ते काम अत्यंत प्रामाणिकपणे, निष्ठेने आणि समर्पणाने करावे. बसवेश्वरांच्या मते कोणताही व्यवसाय उच्च किंवा नीच नसतो. शेती करणे, चप्पल शिवणे, कपडे विणणे आणि राज्यकारभार चालवणे हे सर्व व्यवसाय समान प्रतिष्ठेचे आहेत. कायकामुळे समाजातील प्रत्येक व्यक्ती स्वावलंबी बनते आणि दुसऱ्यावर अवलंबून राहण्याची वृत्ती नष्ट होते. जो मनुष्य स्वतःच्या कष्टाने आणि प्रामाणिकपणे काम करून उदरनिर्वाह करतो, तोच खरा शिवभक्त आहे. ही संकल्पना आजच्या काळातील 'डिग्नटी ऑफ लेबर' (Dignity of Labor) या तत्त्वाशी तंतोतंत जुळणारी आहे.

दसोहा (समान वितरण)

'कायक' या संकल्पनेला जोडून बसवेश्वर यांनी 'दसोहा' (Dasoha) ही तितकीच महत्त्वाची आर्थिक आणि सामाजिक संकल्पना मांडली. दसोहा म्हणजे 'मी देणारा नाही, तर मी समाजाचा सेवक आहे' अशी भावना ठेवून संपत्तीचे वाटप करणे. बसवेश्वर यांच्या मते, कायकाद्वारे (कष्ट करून) मिळवलेले उत्पन्न हे केवळ स्वतःच्या स्वार्थासाठी न वापरता, आपल्या गरजेपुरते ठेवून उरलेले सर्व उत्पन्न समाजासाठी, गरीबांसाठी आणि गरजू लोकांसाठी वापरले पाहिजे. त्यांनी संपत्तीची हाव, साठेबाजी आणि लोभ यावर कडक प्रहार केले. समाजातील सर्वांसाठी अन्न, निवारा, कपडे आणि मूलभूत सुविधा उपलब्ध व्हाव्यात यासाठी श्रीमंतांनी आपली अतिरिक्त संपत्ती समाजाला परत केली पाहिजे. दसोहा ही कोणतीही भिक्षा किंवा दान नसून, ती समाजाप्रती असलेली एक नैतिक जबाबदारी आहे. ही संकल्पना आधुनिक काळातील समाजवादी अर्थव्यवस्था, आर्थिक समता आणि सामाजिक कल्याण या तत्त्वांशी कमालीचे साधर्म्य दाखवते.

लिंगांगयोग (दैवीसोबत एकरूपता)

बसवेश्वर यांनी कर्मकांडांवर आणि मंदिरात जाण्याच्या सक्तीवर पर्याय म्हणून 'इष्टलिंग' आणि 'लिंगांगयोग' या संकल्पना मांडल्या. तत्कालीन काळात दलिताना आणि शूद्रांना मंदिरात प्रवेश नाकारला जात होता. या समस्येवर तोडगा म्हणून बसवेश्वरांनी सर्वांना, जात किंवा लिंगाचा विचार न करता, गळ्यात 'इष्टलिंग' धारण करण्याचा अधिकार दिला. इष्टलिंग हे शिवाचे किंवा दैवत्वाचे एक व्यक्तिगत प्रतीक होते. यामुळे परमेश्वराला शोधण्यासाठी कोणत्याही मध्यस्थाची, पुजाऱ्याची किंवा मोठ्या मंदिराची गरज उरली नाही. व्यक्तीचे स्वतःचे शरीर हेच एक चालते-बोलते मंदिर बनले. 'लिंगांगयोग' म्हणजे व्यक्तीच्या आतील आत्मा (अंग) आणि परमेश्वर (लिंग) यांचे एकत्रीकरण होय. यामध्ये केवळ अंधभक्ती अपेक्षित नव्हती, तर भक्ती (Devotion), ज्ञान (Knowledge) आणि कृती (Action) यांचा सुंदर समतोल साधला गेला होता. या संकल्पनेमुळे अध्यात्म हे सर्वांसाठी खुले आणि अत्यंत व्यक्तिगत पातळीवर आणून ठेवण्याचे महान कार्य बसवेश्वरांनी केले.

तर्कशुद्धता आणि मानवतावाद

महात्मा बसवेश्वर हे केवळ एक संत नव्हते, तर ते एक अत्यंत प्रगल्भ तर्कनिष्ठ आणि मानवतावादी विचारवंत होते. त्यांनी समाजात पसरलेल्या प्रत्येक अंधश्रद्धेवर, व्रतवैकल्यांवर, शुभ-अशुभ मुहूर्तांवर आणि अघोरी प्रथांवर थेट प्रश्नचिन्ह निर्माण केले. त्यांच्या मते, कोणत्याही ग्रहांचा किंवा नक्षत्रांचा मानवी जीवनावर प्रभाव पडत नाही, तर मानवाचे स्वतःचे कर्म त्याचे भविष्य ठरवते. त्यांनी करुणा, दया, प्रेम, तर्कशुद्ध विचार आणि मानवी प्रतिष्ठा यांनाच खरे आध्यात्मिक गुणधर्म मानले. "दया इल्लद धर्मवु आवुदय्या?" (ज्या धर्मात दया नाही, तो धर्म कसला?) असा थेट सवाल त्यांनी तत्कालीन धर्ममार्तंडांना केला. त्यांच्या मते, धर्म म्हणजे केवळ मंदिरात जाऊन मूर्तीची पूजा करणे किंवा यज्ञ करणे नव्हे, तर दैनंदिन जीवनात खोटे न बोलणे, चोरी न करणे, राग न धरणे, स्वतःची स्तुती न करणे आणि इतरांना कमी न लेखणे हाच खरा धर्म (सदाचार) आहे. त्यांचा हा मानवतावाद जगातील कोणत्याही आधुनिक संविधानाला साजेसा असाच आहे.

सामाजिक सुधारणा**जातिव्यवस्थेचा विरोध**

बसवेश्वर यांनी भारतीय समाजाला पोखरून टाकणाऱ्या अत्यंत विषारी आणि कठोर जातिव्यवस्थेचा प्राणपणाने आणि तीव्र विरोध केला. त्यांचा असा ठाम विश्वास होता की कोणतीही व्यक्ती जन्माने, रक्ताने किंवा कुळाने श्रेष्ठ किंवा कनिष्ठ असूच शकत नाही. माणसाची खरी किंमत ही त्याच्या उच्च कुळावरून नव्हे, तर त्याच्या शुद्ध चारित्र्यावर, त्याच्या सद्गुणांवर आणि त्याच्या कृतीवर अवलंबून असते. त्यांनी आपल्या अनुयायांना (शरणांना) जातीपातीचे सर्व बंध तोडून टाकण्याचे आवाहन केले. त्यांनी अस्पृश्य मानल्या गेलेल्या लोकांना केवळ जवळच केले नाही, तर त्यांना अत्यंत मानाचे स्थान दिले. सर्वांत क्रांतिकारक पाऊल म्हणजे त्यांनी 'हरळय्या' नावाच्या एका चांभार समाजातील मुलाचा आणि 'मधुवरस' नावाच्या एका ब्राह्मण समाजातील मुलीचा आंतरजातीय विवाह घडवून आणला. बाराव्या शतकात घडलेली ही घटना संपूर्ण भारताच्या इतिहासातील एक अभूतपूर्व आणि भूकंपासारखी मोठी सामाजिक क्रांती होती, जिने जातिव्यवस्थेच्या मुळावरच घाव घातला होता.

स्त्री-पुरुष समानता

ज्या काळात स्त्रियांना दुय्यम दर्जाची वागणूक दिली जात होती, त्यांना शिक्षणाचा अधिकार नव्हता आणि त्यांना केवळ उपभोग्य वस्तू मानले जात होते, त्या काळात बसवेश्वर यांनी स्त्री-पुरुष समानतेचा जोरदार पुरस्कार केला. त्यांच्या चळवळीत स्त्रियांना पुरुषांच्या बरोबरीने पूर्ण आदर, स्वातंत्र्य आणि अधिकार प्राप्त झाले. अनुभव मंटपामध्ये महिलांना प्रवेश तर होताच, शिवाय तिथे आध्यात्मिक चर्चांमध्ये त्या सक्रियपणे सहभागी होत असत. 'अक्का महादेवी', 'गंगाम्बिके', 'नीलाम्बिके', 'सत्यक्का' यांसारख्या अनेक स्त्री संतांनी अनुभव मंटपामध्ये आपले स्वतंत्र विचार मांडले आणि अनेक वचनेही रचली. बसवेश्वर यांनी स्त्रियांच्या मासिक पाळीशी जोडलेल्या विटाळाच्या संकल्पनेला कडाडून विरोध केला आणि शरीरविज्ञानाला अंधश्रद्धेपासून दूर ठेवले. स्त्रियांना इष्टलिंग धारण करण्याचा आणि स्वतःचा आध्यात्मिक विकास करण्याचा पूर्ण अधिकार त्यांनी दिला. स्त्रीमुक्तीची एवढी व्यापक चळवळ जगात इतरत्र कुठेही बाराव्या शतकात पाहायला मिळत नाही.

बाल विवाहाचा विरोध आणि विधवा पुनर्विवाह

बसवेश्वर यांचे सामाजिक सुधारणांचे कार्य केवळ जातीव्यवस्थेपर्यंत मर्यादित नव्हते, तर त्यांनी कुटुंब व्यवस्थेतील अनिष्ट प्रथांनाही आव्हान दिले. तत्कालीन समाजात रूढ असलेल्या अत्यंत घातक अशा 'बाल विवाह' प्रथेला त्यांनी तीव्र विरोध केला. लहान वयातच मुला-मुलींचे लग्न लावून देणे हे त्यांच्या मानवी अधिकारांचे उल्लंघन आहे, असे त्यांचे मत होते. विवाहासाठी मुलगा आणि मुलगी या दोघांचीही शारीरिक व मानसिक परिपक्वता आणि त्यांची संमती आवश्यक असते, या विचाराला त्यांनी प्राधान्य दिले. यासोबतच, समाजात अत्यंत नरकयातना भोगत असलेल्या विधवा महिलांच्या प्रश्नावरही त्यांनी आवाज उठवला आणि 'विधवा पुनर्विवाहाला' भक्कम पाठिंबा दिला. पतीच्या निधनानंतर स्त्रीचे आयुष्य संपत नाही, तिला सन्मानाने नवीन आयुष्य सुरू करण्याचा पूर्ण अधिकार आहे, हा विचार त्यांनी समाजात रुजवला. त्यांनी प्रेमावर आणि समजूतदारपणावर आधारित विवाहांना प्रोत्साहन दिले.

सामाजिक एकात्मता

महात्मा बसवेश्वर यांनी स्थापन केलेले अनुभव मंटप आणि त्यांनी सुरू केलेली शिवशरण चळवळ ही खऱ्या अर्थाने भारताची एक छोटी प्रतिकृती (Miniature India) बनली होती. तिथे सर्व धर्म, पंथ, जाती आणि विविध विचारधारांच्या लोकांना मुक्त आणि मोकळे स्वागत होते. त्यांच्या या समतावादी विचारांची कीर्ती एवढी दूरवर पसरली होती की, केवळ कर्नाटकातूनच नव्हे, तर शेजारच्या महाराष्ट्र, आंध्र प्रदेश, तमिळनाडू, सौराष्ट्र, आणि अगदी उत्तरेतील काश्मीर व अफगाणिस्तानातूनही शेकडो संत, तत्त्वज्ञ आणि आध्यात्मिक साधक कल्याणी शहरात भेटीसाठी येत असत. वेगवेगळ्या प्रांतातून, वेगवेगळ्या भाषा बोलणारे, आणि वेगवेगळ्या व्यवसायातील लोक एकत्र येऊन एक नवीन 'शरण समाज' निर्माण करत होते. ही 'विविधतेत एकता' साधण्याची अत्यंत उत्कृष्ट आणि जागतिक पातळीवरील एक अद्वितीय अशी प्रयोगशाळा होती, जिने समाजाला एकाच छत्राखाली आणण्याचे महान कार्य केले.

बसवेश्वर यांच्या तत्त्वज्ञानाचे आधुनिक महत्त्व

सामाजिक न्याय आणि समानता

बसवेश्वर यांचे समतेचे आणि न्यायाचे विचार हे केवळ बाराव्या शतकापुरते मर्यादित नव्हते, तर ते आजच्या आधुनिक आणि एकविसाव्या शतकातही अत्यंत आणि नितांत प्रासंगिक आहेत. आज आपण कितीही प्रगती केली असली, तरीही जगात आणि भारतात आजही जातीय भेदभाव, दंगली, लैंगिक असमानता आणि अस्पृश्यतेचे वेगवेगळे प्रकार पाहायला मिळतात. बसवेश्वरांनी आठशे वर्षांपूर्वी ज्या सामाजिक न्यायाची आणि मानवी अधिकारांची संकल्पना मांडली होती, तीच संकल्पना आज भारतीय संविधानाच्या कलम १४ आणि १५ मध्ये (समानतेचा अधिकार) प्रतिबिंबित झालेली दिसते. आजच्या काळात वाढती सामाजिक तेढ कमी करण्यासाठी, शोषित आणि उपेक्षित समुदायांना मुख्य प्रवाहात आणण्यासाठी आणि सर्व माणसांना माणूस म्हणून जगण्याचा अधिकार देण्यासाठी बसवेश्वर यांचे समानतेचे विचार हे एका शक्तिशाली मार्गदर्शक प्रकाशासारखे (Guiding Light) काम करतात.

कार्य संस्कृती

आधुनिक जगात 'कायक' (कार्य संस्कृती) या संकल्पनेचे महत्त्व प्रचंड वाढले आहे. आजच्या भांडवलशाही आणि कॉर्पोरेट युगात काही ठराविक व्यवसायांना (उदा. आयटी किंवा प्रशासकीय) खूप उच्च मानले जाते, तर शारीरिक कष्ट करणाऱ्या मजुरांना, शेतकऱ्यांना किंवा सफाई कामगारांना अत्यंत कमी लेखले जाते. बसवेश्वर यांचे 'कायक' तत्त्व आपल्याला हे शिकवते की काम कोणतेही असो, जर ते प्रामाणिकपणे केले तर ते ईश्वराच्या पूजेइतकेच पवित्र आहे. आज समाजात जी बेरोजगारीची समस्या आणि कामाबद्दलची न्यूनगंडता दिसते, त्यावर 'कायक' हा सर्वोत्तम उपाय आहे. प्रत्येक कामाला प्रतिष्ठा दिल्यास समाजातील सर्व व्यक्ती सन्मानाने जगू शकतील. आजच्या तरुणांनी कोणतेही काम कमी न लेखता, त्यात कौशल्य आणि प्रामाणिकपणा ओतल्यास राष्ट्र उभारणीत मोठे योगदान देता येईल. 'डिगिटी ऑफ लेबर'चे हे मूल्य आजच्या शिक्षण व्यवस्थेत रुजवणे अत्यंत आवश्यक आहे.

लोकशाही आणि चर्चा संस्कृती

आज आपण पाहतो की जगातील अनेक लोकशाही देशांमध्ये असहिष्णुता, संवादाचा अभाव आणि वैचारिक मतभेद असलेल्यांवर होणारे हल्ले वाढले आहेत. या पार्श्वभूमीवर, बसवेश्वरांचे 'अनुभव मंटप' हे आजच्या संसदेसाठी आणि समाजमाध्यमांसाठी (Social Media) एक महान आदर्श आहे. अनुभव मंटपामध्ये अगदी विरोधी विचार असलेल्या व्यक्तीलाही आपले मत मांडण्याचा अधिकार होता आणि ते मत अत्यंत शांतपणे ऐकून घेतले जात असे. तेथे निर्णय हे तलवारीच्या जोरावर नव्हे, तर तर्क, संवाद आणि सहमतीच्या जोरावर घेतले जात. आजच्या लोकशाही समाजात असे खुले मंच अत्यंत महत्त्वाचे आहेत, जिथे सर्व नागरिक, मग ते कोणत्याही स्तरातील असोत, समान आवाजाने आपले मत मांडू शकतील. हिंसेऐवजी संवादने आणि तर्कशुद्ध चर्चेने प्रश्न सोडवण्याची अनुभव मंटपाची संस्कृती आजच्या जागतिक शांततेसाठी अत्यंत उपयुक्त आहे.

आर्थिक समता

'दसोहा' या संकल्पनेत आर्थिक संसाधनांचे न्याय्य आणि समान वितरण करण्यावर सर्वात जास्त भर दिला आहे. आजच्या काळात संपूर्ण जगाला भेडसावणारी सर्वात मोठी समस्या म्हणजे 'आर्थिक विषमता'. जगातील बहुतांश संपत्ती ही केवळ मूठभर लोकांच्या हातात एकवटली आहे, तर दुसरीकडे कोट्यवधी लोक गरिबी आणि भुखमरीचा सामना करत आहेत. अशा परिस्थितीत बसवेश्वरांचा 'दसोहा' हा विचार अत्यंत क्रांतिकारक ठरतो. जोपर्यंत श्रीमंत लोक आपल्या गरजेपेक्षा जास्त असलेली संपत्ती स्वतःच्या मर्जीने समाजातील गरीब आणि गरजू लोकांसाठी वापरत नाहीत, तोपर्यंत खरा विकास शक्य नाही. आधुनिक काळातील कॉर्पोरेट सोशल रिस्पॉन्सिबिलिटी (CSR), जनकल्याणकारी राज्य व्यवस्था (Welfare State) आणि गरिबांसाठी राबवल्या जाणाऱ्या अन्न सुरक्षा योजना या सर्वांचा मूळ आत्मा बसवेश्वरांच्या 'दसोहा' या संकल्पनेतच पाहायला मिळतो.

बसवेश्वर यांचा ऐतिहासिक प्रभाव

लिंगायत चळवळ

बसवेश्वर यांनी कल्याणी येथून सुरू केलेली शिवशरण आणि लिंगायत चळवळ केवळ एका शहरापुरती मर्यादित न राहता, ती संपूर्ण कर्नाटकात आणि देशाच्या इतर भागात अत्यंत वेगाने आणि व्यापक पातळीवर पसरली. बाराव्या शतकाच्या अखेरीस या चळवळीला राजाश्रय नसतानाही आणि अनेक संकटे येऊनही सर्वसामान्यांनी ही चळवळ टिकवून ठेवली. या चळवळीने तत्कालीन समाजातील उच्च-नीचतेच्या सर्व भिंती पाडून एक नवीन आणि समतावादी समाज निर्माण केला. आजही भारतभरात, विशेषतः कर्नाटक, महाराष्ट्र, तेलंगणा आणि आंध्र प्रदेश या राज्यांमध्ये लाखो लोक लिंगायत धर्माचे अत्यंत श्रद्धेने पालन करतात. आजच्या राजकीय आणि सामाजिक पटलावरही लिंगायत समाजाचा एक मोठा आणि निर्णायक प्रभाव आहे, आणि ते सर्वजण महात्मा बसवेश्वर यांना आपले मुख्य आराध्य आणि आदर्श समाजसुधारक मानतात.

साहित्यिक योगदान

महात्मा बसवेश्वर आणि त्यांच्या समकालीन शरणांनी 'वचन साहित्या'च्या माध्यमातून कन्नड साहित्यात एक सुवर्णयुग निर्माण केले. तत्पूर्वी साहित्य हे केवळ संस्कृत भाषेत आणि राजदरबारातील विद्वानांपुरते मर्यादित होते. बसवेश्वरांनी हे साहित्य थेट

लोकांच्या झोपडीपर्यंत आणि सर्वसामान्यांच्या बोलीभाषेत आणले. त्यांच्या या प्रेरणेमुळे चांभार, सुतार, विणकर, आणि स्त्रिया यांसारख्या समाजातील तळागाळातील लोकांनीही स्वतःच्या हातांनी साहित्य निर्मिती केली. हे साहित्यिक लोकशाहीकरणाचे जगातील एकमेव उदाहरण असावे. आज कन्नड भाषेत हजारो वचने उपलब्ध आहेत, ज्यांचे मूल्य जागतिक पातळीवरील तत्त्वज्ञानाशी तुलना करण्याजोगे आहे. बसवेश्वरांचे हे वचन साहित्य केवळ धार्मिक नाही, तर ते समाजशास्त्र, अर्थशास्त्र, नीतिमत्ता आणि मानवी मानसशास्त्रावर अतिशय सखोल प्रकाश टाकणारे आहे, ज्याचा अनुवाद आज जगातील अनेक भाषांमध्ये झाला आहे.

राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय मान्यता

महात्मा बसवेश्वर यांच्या मानवतावादी आणि महान कार्याला आज केवळ भारतातच नव्हे, तर आंतरराष्ट्रीय पातळीवर मोठी मान्यता मिळाली आहे. त्यांच्या लोकशाही मूल्यांची दखल घेत, भारत सरकारने त्यांच्या सन्मानार्थ संसद भवनात त्यांचा पुतळा उभारला आहे आणि त्यांच्या नावाने टपाल तिकीट आणि नाणीही जारी केली आहेत. सर्वांत अभिमानाची गोष्ट म्हणजे, लंडनच्या थॅम्स नदीच्या किनाऱ्यावर लॅम्बेथ या ठिकाणी बसवेश्वरांचा एक भव्य पुतळा उभारण्यात आला आहे, ज्याचे उद्घाटन भारताच्या पंतप्रधानांच्या हस्ते झाले. कर्नाटक सरकार त्यांच्या स्मृतीप्रित्यर्थ बसवकल्याण येथे एक नवीन, अतिशय भव्य असे 'अनुभव मंटप' निर्माण करत आहे, जे त्यांच्या तत्त्वज्ञानाचे आणि जागतिक वारशाचे प्रतिनिधित्व करेल आणि जगभरातील अभ्यासकांसाठी ते एक मोठे प्रेरणास्थान बनेल.

टीका आणि आव्हाने

कोणताही मोठा बदल किंवा क्रांती कधीही सहजासहजी होत नसते; बसवेश्वर यांच्या बाबतीतही तेच घडले. त्यांच्या क्रांतिकारक आणि समतावादी विचारांना त्यांच्या काळात अत्यंत तीव्र आणि हिंसक विरोधाला सामोरे जावे लागले. तत्कालीन प्रस्थापित आणि परंपरावादी ब्राह्मण वर्ग, तसेच जुन्या आणि विषम धार्मिक व्यवस्थेचे समर्थक यांनी त्यांच्या सुधारणांना मोठा धोका मानले. जेव्हा बसवेश्वरांनी हरळय्या (अस्पृश्य) आणि मधुवरस (ब्राह्मण) यांच्या मुलांचा आंतरजातीय विवाह घडवून आणला, तेव्हा या विरोधकांनी संपूर्ण कल्याणी शहरात मोठा गदारोळ माजवला. राजा बिज्जल यांच्यावर दबाव आणून या दोन्ही पित्यांना हत्तीच्या पायी देऊन अत्यंत क्रूरपणे ठार मारण्यात आले. या घटनेमुळे कल्याणी शहरात मोठी दंगल आणि रक्तपात झाला. या हिंसेने व्यथित होऊन बसवेश्वरांना राजकारणाचा आणि कल्याणी शहराचा त्याग करावा लागला. ते पुन्हा कुडलसंगम येथे परतले. पुढे कलचुरी राज्यात मोठी उलथापालथ झाली, परंतु बसवेश्वरांनी लावलेले समतेचे रोपटे अनेक संकटांनंतरही नष्ट झाले नाही.

निष्कर्ष

हा संपूर्ण आणि सखोल अभ्यास असे स्पष्ट करतो की, महात्मा बसवेश्वर हे केवळ एक पारंपरिक धार्मिक गुरू किंवा पूजा-अर्चा करणारे संत नव्हते, तर ते एका अतिशय दूरदर्शी, बंडखोर आणि मानवतावादी विचारांचे महान समाज सुधारक होते. त्यांनी बाराव्या शतकाच्या अंधकारमय काळात जी समता आणि न्यायाची मशाल पेटवली, तिचा प्रकाश आजच्या एकविसाव्या शतकातही तितकाच प्रखर आणि मार्गदर्शक आहे. समानता, सामाजिक न्याय, स्त्री-पुरुष समता, प्रत्येक श्रमाचा (कायक) सन्मान, आणि अतिरिक्त संपत्तीचे वाटप (दसोहा) – या अतिशय प्रगत संकल्पनांना त्यांनी आठशे वर्षांपूर्वी प्रत्यक्ष आपल्या जीवनात मूर्त स्वरूप दिले होते.

त्यांनी स्थापन केलेली 'अनुभव मंटप' ही संस्था जगातील पहिली आणि अद्वितीय अशी आध्यात्मिक लोकशाही संसद होती. संवादाने आणि तर्कशुद्ध विचाराने कोणत्याही समस्येवर तोडगा काढण्याची त्यांची पद्धत आजच्या विभाजित लोकशाही समाजासाठी मोठी प्रेरणादायी आहे. जातीव्यवस्थेवरील त्यांचा प्रहार आणि स्त्रियांना दिलेला समान अधिकार हे त्यांचे सर्वांत मोठे योगदान आहे. त्यांच्या काळात त्यांना प्रस्थापित व्यवस्थेकडून मोठा विरोध आणि अनेक आव्हाने सहन करावी लागली असली, तरी त्यांनी कधीही सत्याचा मार्ग आणि आपले अंतिम ध्येय सोडले नाही. बसवेश्वर यांचे तत्त्वज्ञान केवळ आकाशातील देवाचा शोध घेत नाही, तर ते जमिनीवर राहणाऱ्या माणसाला 'माणूस' म्हणून जगण्याची कला शिकवते. आजच्या अत्यंत स्वार्थी, असमान

आणि संघर्षमय जगात, बसवेश्वर यांचे विचारच आपल्याला शांतता, एकता, आणि बंधुत्वाने राहण्याचा खरा मार्ग दाखवू शकतात.

संदर्भ

1. Swadeshi Jagaran Manch. (2025, December 31). Basava the Revolutionary of Comprehensive Development. <https://www.swadeshionline.in/news/basava-the-revolutionary-of-comprehensive-development>
2. PMF IAS. (2025, May 8). Basaveshwara: Early Life, Contributions & Legacy. <https://www.pmfias.com/basaveshwara/>
3. Drishti IAS. (2021, January 6). Anubhava Mantapa in Basavakalyan: Karnataka. <https://www.drishtias.com/daily-news-analysis/anubhava-mantapa-in-basavakalyan-karnataka>
4. Poojn. (2025, April 29). Basaveshwara's Wisdom and Social Reform. <https://www.poojn.in/post/28626/exploring-the-vachanas-basaveshwaras-wisdom-and-social-reform>
5. Indus IAS Academy. (2025, August 23). Social Reform and the Impact of Basavanna from Karnataka. <https://www.indusiasacademy.org/post/social-reform-and-the-impact-of-basavanna-from-karnataka>
6. Rashtriya Shiksha. (2021, May 23). Life philosophy of Basaveshwara. <https://rashtriyashiksha.com/life-philosophy-of-basaveshwara/>
7. Vajira Mandravi. (2026, January 6). Basavanna Anubhava Mantapa. <https://vajiramandravi.com/upsc-exam/basavanna/>
8. Karnataka Tourism. (2024, October 31). Anubhava Mantapa. <https://karnatakaturism.org/en/attractions/anubhava-mantapa>
9. Karnataka Travel Blog. (2018, November 23). Anubhava Mantapa, Basava Kalyana. <https://karnatakatravel.blogspot.com/2018/11/anubhava-mantapa-basava-kalyana.html>
10. Testbook. (2023, August 31). Basavanna: Life, Vachanas, Social Reform And More For UPSC CSE. <https://testbook.com/ias-preparation/basavanna>